THE EPIC POEM *EDIGEY* AND ITS POETIC TOPONYMY

Gulfiya Kamilevna Hadieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
gul-khadieva@yandex.ru.

Ibrahim Akish,
Istanbul University,
11 Besim Ömer Paşa Str., Beyazıt-Fatih / İstanbul, 34452, Turkey,
akisibrahim33@gmail.com.

Onomastics, as a branch of linguistics, has been developing rapidly from the second half of the 20th century, due to the various researches based on the material of different languages. At the same time, toponymy, one of the principal branches of onomastics, started to develop. It studies place-names, based on etymological, historical, and geographical information. Epic poems have proper names connected with historical events. This paper studies the epic *Edigey*, the Tatar people's heroic poem, and its poetic toponymy revealing both its literary and aesthetic role and its semantics. It provides a brief history of the toponyms *Volga, Ural* and *Kazan,* found in the epic poem, which have a social, historical, literary and cultural value.

Key words: the Tatar language, poetic onomastics, poetic toponymy, etymology, epic poem *Edigey*, Volga, Ural, Kazan.

The names of historical figures, geographical names, place names, and the names created by authors as well as their functions, relations and connections in onomastics are an area for new research.

Proper names used in literary works are called 'poetic onomastics'. According to the Russian scientist and onomast N.V.Podolskaya, poetic onomastics is "the term reflecting all proper names, the principle of their etymology, their stylistic and ideological functions and the opinion of the author" [1: 96]. The well-known Tatar onomast G.F.Sattarov considers poetic onomastics to be "an art of giving names to characters of literary works and works of art" [2: 180].

The role of proper names in literary works and their stylistic function have been the focus of linguistic research for a long time. In the Russian language, the current issues of poetic onomastics have been studied in the works of such researchers as M.I.Agimbaeva, M.S.Altman, L.I.Andreeva, N.A.Bortsova, V.V.Vinogradov, V.M.Golomidova, V.V.Gromova, M.V.Karpenko, N.A.Kozhevnikova, N.V.Podolskay, A.V.Superanskaya, V.I.Suprun, etc.

A number of theses are devoted to poetic onomastics of Russian writers [3-7]. It is also important to mention the work of V.M.Kalinkin who studied poetic onomastics in his monographs [4].

The development of onomastics and its prospects were studied by G.F.Sattarov [8: 85] whose aim was to research stylistics functions, toponyms, and anthroponyms in the area of poetic onomastics [2: 184].

G.F.Sattarov is the first Tatar scholar who has studied geographical and place names as well as personal names in Tatar linguistics. He collects and studies toponyms and anthroponyms. G.F.Sattarov has founded the Kazan Turkic-Tatar School of Onomastics, which conducts research into the usage of proper names in literary works [2]. His monograph *Proper Names in G.Ibrakhimov's Works* is devoted to the categories of onomastics and focuses on linguistic analyses of names in the writer's novels and stories. The scholar and his students have conducted systematic studies of onomastic phenomena in Tatar classic writers' works. Today, poetic onomastics is a well-studied area in Tatar linguistics [9-14].

As a branch of poetic onomastics, toponymy studies geographical names, their role and functions in literary works, their origin and formation. Through realization of their "inner semantics" toponyms enable authors to create characters, develop certain features of their literary work and form a genre. Place names, and toponyms used in epic poems, epos, and historical songs are of special importance as they make it possible for readers to discover characteristic features of the national way of life, determined by geographical position. Epic poems frequently use proper names when depicting historical events.

Folklore is one of the major components of culture. It is based on people's national history, politics, and aesthetic, religious and moral views. This article analyzes poetic toponyms and their semantics in the epic poem *Edigey* as an element of the socio-historical, literary and cultural heritage of Tatar people.

The first attempt to study the epic poem *Edigey* was made by V.V.Radlov, P.M.Melioransky, and A.N.Samoilovich. Further studies were conducted by such Turkologists, experts in folklore and historians as V.M.Zhirmunsky, B.N.Putilov, F.T.Valiev, Kh.Kh.Yarmukhammetov, F.I.Urmanche, F.V.Akhmetov, M.Kh.Bakirov, etc.

Edigey is an epic poem written during the feudal period in the development of Turkic clans, tribes, and peoples. It is based on numerous historical songs, parables, legends, tales, and stories of that time. This epic poem is a creative synthesis of folklore collected over the centuries [15: 7]. This literary and historical heritage preaches ideas of people's freedom, prosperity, and happiness and a harmonious life.

The epic poem *Edigey* describes the late 14th century and the beginning of the 15th century – the collapse of the Golden Horde and the consolidation of Tamerlane's rule in Central Asia [16: 138]. The events take place in a huge territory from the Volga region to Central Asia and the North Caucasus. Three historical figures are the focus of the events: the Golden Horde Khan *Tuktamysh*, *Edigey* and the governor of the Central Asian Turkic state *Tamerlane.*

There are different opinions on the protagonist of the epic poem, Edigey, as a real person and a character of folklore and fiction. A number of researchers associate the collapse of the Golden Horde with the personality of Edigey; others identify Edigey as the person who successfully governed the Golden Horde for ten years, saving it from breaking up.

There is another group of researchers who ignore the achievements and positives of Tuktamysh to emphasize Edigey's eligibility. However, this point of view is not universally accepted.

Based on historical facts, the folklorist and Turkologist M. Bakirov writes: "Two personalities, both great men of their nation, had a great influence on the development, restoration and unity of the Golden Horde. Moreover, we can find similarities in their deaths both in the epic poem and in reality. Defeated by Tamerlane, Tuktamysh is described as humbled in the epic poem *Edigey*, however he had a tragic and heroic personality similar to Edigey. It is not surprising that the two rulers had similar lifestyles and deaths. In the Middle Ages, especially during that complicated, restless and mutinous period, it was not only different nations or tribes, but also the siblings or relatives of one family who contested the throne, killing one another. In such prevalent brutal wars for the throne, some of the pretenders to the throne abdicated their responsibility in an attempt to escape death.

Undoubtedly, murderous wars are the cause of bloodshed and victims, sorrow and pain for all nations, which *Edigey* describes referring to the events of the late 14th and the beginning of the 15th centuries. "The breakup of the Golden Horde (besides its economic and demographic crisis) was the reason for murzas'[1] contest for the throne, or on the contrary, they longed for separation on the account of the split and destruction. It was the reason for endless murderous wars, conflicts between nations and peoples, death and bloodshed, which led to the disruption of government unity and the loss of national statehood" [16: 148-149].

According to the epic poem, Edigey dethroned Tuktamysh, Genghis Khan's descendant, to control the country and stop blue-blood murzas from robbing their people, thus contributing to the country's development. That is why, people considered him to be their hero, respected him for justice, wisdom, and courage, and gave him their confidence.

The main characteristic feature of Edigey is revealed through his pure love for, and commitment to his nation and his country – *Idel-home* ('Volga-home'). Edigey says the following words addressing his native country-home Idel (Volga).

Әй Идел-йорт, Идел-йорт!	('Oh, dear Idel-home, Idel-home!
Идел буе имин йорт!	You have many happy homes!
Атам кияү булган йорт –	My father became a son-in-law here –
Иелеп тәгъзим кылган йорт –	And he held it in great respect.
Анам килен булган йорт –	My mother became a daughter-in-law here –
Иелеп сәлам биргән йорт,	She always greeted her home reverently.
Кендегемне кискән йорт,	My navel-cord was cut in this beautiful home,
Керем-коңым юган йорт,	My clothes were washed in this home,

[1] Murza – a member of the gentry.

Бия сауган сөтле йорт,	The cows were milked in this home,
Кымыз эчкэн котлы йорт. [9: 132].	I drank kumiss[2] in this beautiful home.') [17: 132].

In the epic poem, Edigey named the ancient states of Bulgars and Kipchak *Idel-home* after the name of the river *Idel* ('Volga'). In Tatar epic poems, legends, songs, proverbs and sayings, the *Idel* is their major and beloved river. Figuratively, the river *Idel* has the following 'inner' semantics: *a Home Land,* the same as *Native Land*, *Idel-Mother* and *Motherland*. These are the dearest concepts and the holy of holies of the native population.

The Tatars began to form as a nation along the bank of the Volga in the 16th century. In ancient times, numerous wars were fought in this territory. Besides being a water supply region, banks, coastlines and seashores were places of major historical decisions and achievements.

In the Tatar language, the etymology of *Idel* has several definitions.

In the 2nd century BC, the astronomer and geographer Claudius Ptolemy was the first to provide information about the largest river *Idel* (the Volga) in his written works. The name *Idel* was also mentioned in different travelogues of European travellers: *Erdil*, *Ledil*, *Herdil*.

According to Tatar researchers, *Ra~Rya* were the ancient names of the river Volga. In the Mordovian language, which is included in the Finn-Ugric grouping of the Uralic language family, the Volga is still named as *Ra*. G.F.Sattarov writes that the real etymology of the hydronyms *Ra~Rya* is connected with the Finn-Ugric words *ar* and *ari* which mean 'river'[18: 28].

Idel means 'a river' or 'a large river'. With the lapse of time *Idel* acquired the meaning of a large, separate river [19: 95]. N.Isanbet defined the etymology of *Idel* as *il-at*, *il-at arbasi*, *at-il*, which meant the following: 1) a place where the ancient Turkic Huns lived along the banks of the Volga and its many tributaries; later, a place where dwelt the Khazar Bulgars, who had wandered from Asia to Europe after the Huns; after Khazar Bulgars – a territory belonging to the Bulgars, Kipchaks and Kazan people, the country ruled by men who rode horses; 2) rules of the state, its inner life and lifestyle and its origin; 3) the local population, which had its own home country, motherland, related nations, its lands and water suppliers, its own government [20: 279]. N.Isanbet tried to give a more detailed definition and a more specific explanation: "The ancient state of Idel-Atil (at-il) was situated around the city of Atil (At-il) near modern Astrakhan. This city had a territory from the estuary of the river Atil (Idel), flowing into the Caspian Sea, to the modern Republic of Tatarstan and the Republic of Mari El, the estuary of the river Illet (Il-at). It was the place where Bulgars and Uguz, and Finn-Ugric peoples dwelt. Later, the Kazan khanate was located in this territory. It had caravan routes, waterways, and roads, where people could ride horses. Therefore, it was named *il-at*, *il-at arbasi*, *at-il.* If we proceed with further exploration we find out that, for a long time, the territory from Dagestan and the estuary of the Idel to the rivers Agidel ('the river Belaya'), Sarmar, Kara Idel ('the river Ufa (Ufimka)'), and Nokrat ('the river Vyatka'), including the estuary of the river Uka ('the river Oka') and the territory of Tyumen and Tobol'sk, was occupied first by Turkic Huns in the 3rd to 4th centuries, and later by Atilla khan (Atilli, the person who had Idel and At ('Horse') in his country). After Atilla there came Turkic Bulgars and Khazars, and then the state was ruled by Bulgars and Kipchaks, followed by Tatars. There is an opinion that the territory between Bulgars and Kipchaks was named Idel-home. In the Azerbaijan language, the word 'Elat' means *a relative nation*" [20: 279].

Therefore, N.Isanbet connected the etymology of *At-il* state, *Atil* city and the river *Atil* (*Idel*), flowing into the Caspian Sea, with the concepts *at-il*, *il-at*.

A.M.Maloletko believes that the terms *Itil-Etil-Adil* have reference to the old Turkic word *ot* 'grass', 'green grass', 'verdure' [21: 36]. Bulgar researchers have discovered that Turkic people called all large rivers, such as the Dnepr, the Bug, the Danube, etc., *Etil~Itil* [19: 97]. A.R.Zifeldt-Simumyagi was a scientist who studied the Khazar language and history in 1930. He found that the river Don was called *Atel~Etel.* The scientist proved that the hydronym Itil is a hybrid term formed from two words: 'water' (in the Samoed language *itu* is 'water') + water (in the Vogul language *el* is 'water'). G.F.Sattarov is of the same opinion [18: 32]. Moving along the banks of the Volga, Bulgar ancestors used to add the component Idel to newborn babies' names: *Idel, Idelbai, Idelbek, Idelle, Idelmorat, Idelkhan, Idelbike, Idelsilu*, etc. [22: 157]. The component *Idel* can be found in some surnames of Kazan Tatars: *Idelbaev*, *Idelkhanov*, *Idelliev*.

[2] Kumiss – fermented liquor prepared from mare's milk, used as a drink.

In the 9th to 13th centuries the fully-formed Bulgar nation lived along the rivers Volga and Kama. Bulgars had political and cultural relationships and conducted trade with Russian principalities, peoples of the North, the Khazar state, Central Asia, the Caucasus, Byzantium, Iran, Arab countries, etc. The Eastern border of this state was along the river *Zhaek* (‘the river Ural’). The toponyms *Idel* (‘Volga’) and *Zhaek* (‘Ural’) are actively used in Tatar epic poems, historical songs, etc. For example, in the epic poem *Edigey*:

Идел-Җаек арасы	‘Between the Volga and Ural
Йолкы белән тулган йорт,	There are a lot of foals,
Казан – Болгар арасы	Between the Volga and Ural
Кала белән тулган йорт	There are a lot of towns.’

[17: 132].

Turkic Tatars had a common way of life and they lived in towns and cities. Therefore, they built a lot of towns between Bulgar and Kazan. Their history and lifestyle is preserved by numerous proverbs and sayings, which are the wisdom of the nation:

Җаек – энесе, Идел – агасы, икесе ил агасы. (‘The Ural is a younger brother, the Volga is an elder brother; they are both heads of the country.’)

Җаекның җәаен бел, Иделнең иңен бел. (‘Know the behaviour of the Ural; be aware of the Idel’s breadth.’)

Идел – йортның ишеге, Җаек – йортның түре. (‘Idel is the door of the house; the Ural is the centre of the house.’)

The river Ural passes Russia and Kazakhstan and flows into the Caspian Sea. This river is connected with the Tatar people’s life, and the history of the Tatar people. For quite a long time the territory between the Ural and the Volga was a dwelling of the nomadic Nogai people. A. Aflatunov assumes that in the Tiptyar’s language[3] *zhai* meant “river”. Consequently, the roots of the words *Zhaek* (the river Ural) and *Zai* (the river Zai) are connected with *zhai* (‘river’) [23: 67]. Agreeing with A.Aflatunov’s opinion, G.F.Sattarov insists that ancient Turkic people had seven variants of the words *river*, *small river/brook* in their language: *чай (‘chay’)~сай (‘say’) ~ тай (‘tay’) ~ шай (‘shay’) ~ зай (‘zay’) ~ зәй (‘zäy’)~ най (‘nay’)~ йай (jay).* He notes the equivalence of the consonants *ч (‘ch’) ~с (‘s’) ~т (‘t’) ~ ш (‘sh’) ~з (‘z’) ~н (‘n’) ~ й (‘j’)* in the historical aspect. He also makes inferences about the similar ‘inner’ semantics of the rivers in the Republic of Tatarstan: the Zai, the Chaishur, the Karatai, and the Bakaltai. G.F.Sattarov concludes that between the 3rd and the 17th centuries, the Turkic peoples living in the territory of the Middle Volga and the Ural were related. They differed from each other in spelling or pronunciation, thus giving rise to many dialects. Further generations of these peoples influenced the historical and ethnic processes of the Kazan Tatars [24: 72]. Academician M.Z.Zakiev considers that the words *җәай (‘žay’) ~ чай(‘chay’) ~ зәй (‘zäy’) ~ зөя(‘zöyä’)* originated from the old Turkic language and distinguishes them as dialectical differences of the word ‘river’ [25: 88]. Today, some Turkic languages use the words *чай (‘chay’), сай (‘say’), тай (‘tay’), җәай (‘žay’)* for the meaning of *river* [26: 199].

In the epic poem *Edigey* the words *Kazansuy* (meaning the river Kazan) and *Kazan shähäre* (‘Kazan city’) are continually repeated:

Болгардаен калам бар,	‘I have a city which is like Bulgar,
Болгар йортын алырмын,	And I can conquer Bulgar,
Болгарда да тынмасам,	If it is not enough for me
Куе урманның төбендә	I will go to a thick forest
Куерып аккан Ашыт су,	Where the river Ashyt flows,
Кара урманым төбендә	And in this thick forest
Каралып аккан Казан суы,	The dark river Kazan flows.
Казан суның буенда	On the bank of the river Kazan
Капкасы биек таш Казан	There is the stone city of Kazan
Ул каламны алырмын;	I can conquer that city with a big gate;

[17: 132].

It is of great importance to describe the origin and the etymology of the toponymy *Kazan* in historical, cultural and linguistic aspects.

Kazan is the capital of the Republic of Tatarstan and one of the ancient cities of Russia that has a long history. In the 9th and 10th centuries Kazan was a trading centre of the Bulgars in the northern part of the Volga region as well as a fortress. From the 13th century to the late 1430s, Kazan was the centre of *bäklek*[4] and from 1438 – the capital of the Kazan khanate. The Russians managed to invade

[3] Teptyar – a representative of ethnographic groups of the Tatars, who was allowed to live in the Bashkir lands.

[4] The centre of *bäklek*. Kazan became a city of *bäks* – rich members of the gentry, such as duchy.

the city several times and in 1552 Czar Ivan IV conquered it. During the period of 1708-1920, it was the centre of a province, in 1920 it became the centre of the Autonomous Republic of Tatarstan, and since 1990 Kazan has been the capital of the Republic of Tatarstan. In the 19th century, Kazan became a great economic, trading, cultural and scientific centre of Russia.

Kazan lies at the confluence of the largest European river *Volga* and the river *Kazan* in European Russia. The river Kazan, the Bolaq Channel and Lake Qaban divide Kazan into three parts.

Kazan occupies an area of 425.2 km^2 and has seven administrative districts.

In the territory of the Kazan Kremlin, historians and archaeologists found an Arabian dirham and Czech coins of the 10th century. After further archaeological excavations in the Kazan Kremlin, it was recognized that Kazan was founded 1000 years ago. The historical commission, organized by the city, fixed the year of 1005 as the official date of its foundation and Kazan celebrated its millennium anniversary in 2005 [27: 8].

The name of Kazan is very often used in literary works, works on historical literature, songs and epic poems. The Caucasus, Bulgaria, Ukraine, Bashkortostan, Western Siberia, Iran and Turkey also have the toponym *Kazan*.

Opinions and views about the origin and meaning of the word *Kazan* differ owing to the polysemy and homonymy of the word. These are several opinions expressed by researchers, who base them on folklore and legends:

The legend claims that Bulgar Khan, Altynbek, a son of Gabdulla, sent his servant to get water. But the servant dropped a golden *qazan* ('boiler' or 'cauldron') into the water. They say this was the way the river got its name of Kazan and the city, which was built on its bank, was named Kazan too.

V.V.Radlov, M.G.Khudyakov, and A.A.Sergeev consider that the term *Kazan* refers to the place where the city was founded. There was a hole as deep as a qazan which is why the city was named Kazan.

In 1767, P.I.Rychkov declared that the Kazan river had a hole as deep as a qazan hence the name of the river [28: 102]. In the 19th century M.N.Pinigin, Pr. M.S.Shpilevsky and in the 20th century E.G.Bushkanets agreed with this opinion. P.I.Rychkov said: "Kazan city may have been founded by the khan of the Chugtai state of the Golden Horde Kazan-Sultan or another Tatar Prince whose name might have been Kazan" [28: 103]. This point of view was favoured by many scholars of the 19th century.

Historian Kh.V.Yusupov thinks that the toponym *Kazan* originated from the ethnonym *kazan*. "In ancient times, Tatars used to have a *Kazantau žyeny* ('a meeting of the Kazantau people') and these meetings were named after the tribes. The word Kazan is widespread in Kuban, South Ukraine, and on the coastline of the Caspian Sea. There is the city of Kazan in the North-east of Turkey, whose origin is associated with the name of the Turkish people: *kazan-salor*. It is believed that the Kazan people moved from Turkmenistan to the steppes along the Black Sea and the Azov Sea; later, they joined Bulgars, moved to the banks of the Middle Volga and reached the territory of modern Kazan" [29: 229-230].

The Bashkir toponymist A.A.Kamalov believes it is important to take into account the semantics of local geographic terms. Therefore, he believes the words *karan* 'a deep and not frozen place of rivers' and *kazan* 'a place for a boiler or a cauldron, a hole' are connected semantically. The word *karan* is of Bulgar origin, whereas *kazan* is a Kiphak word [30: 206-207].

According to historian A.Kh.Khalikov, the word *qas ('kas'), qasiq ('kasiq')* is used in the meaning of 'rind', 'peel', and 'bark'. The word *qas ('kas')* is pronounced *qes*/*kes* in the Tatar language. In the Bulgar period, the word *qas ('kas')* also meant 'border', 'boundary', or 'frontier'. The oldest form of the word *qas ('kas')* might be *kash*, as in the Old Turkic language *kash* meant 'border', 'boundary' or 'frontier'. Taking these into account, the researcher defines the name of the city *Kazan* as an ancient Bulgar word which meant 'border' or 'boundary'. The word *Kazan* consists of two parts: *qas ('kas')* meaning 'border', 'boundary' and the affix *-an*, meaning 'place', 'district', 'region', or 'territory' in the old Bulgar language [31: 14].

Tatar onomast G.F.Sattarov disagrees with the above-mentioned arguments and suggests his point of view on the origin of the word Kazan: *kaz* is the stem and *-an* is the past form of Tatar participles. The first form of this word is known to be *kazgan*. In the Old Turkic language, *kaz* meant 'to dig' [32: 439]. The name of the river Kazan originates from 'the river that mines the ground', and 'the river flows paring and mining'. It had the following names: *Kazygan elga* ('the digging river')>*Kazgan elga* ('the mining river')>*Kazan elga* ('the river Kazan'). In the course of time, it lost its hydrographic meaning, keeping only the name of *Kazan*. This lexical-semantics way of word-making was

used to name rivers with the word *Kazan* in the territory of ancient and modern Turkic peoples. It is true of both the river Kazan that flows into the Middle Volga and the city of Kazan, which was built along the banks of the river Kazan by ancient Bulgars: *Kazan kalasy* ('Kazan city')>*Kazan* [24: 53]. In his work *The Origin of the Name Kazan*, G.F.Sattarov writes that the word *Kazan* was formed from the Old Turkic word combination *kaz kabiläse* ('people of a goose'). *Kazan* meant *kaz kabiläse elgasi* ('the river of the people of a goose'), or 'the river, on the bank of which people of a goose lived' [33]. Some researchers accept this point of view, whilst others do not.

M.Z.Zakiev agrees with Kh.V.Yusupov's opinion that the word *Kazan* is an ethnonym [34: 251-252]. He specifies that the name *Kazan* can be found in different regions, which leads him to the conclusion that the etymology of the word *kazan* comes from the root *kusan ~ kushan*: *ku* meaning 'off-white'/'creamy'/'yellowish' and *sьn* (alternative forms *san ~ zan ~ shan*). Thus, the words *kusan ~ kushan~ kasan ~ kazan* mean 'off-white sьns'/'creamy sьns'.

In our opinion, the name of the city *Kazan* is connected with the name of the river Kazan. First came the name of *the river Kazan*, that originated from the Old Turkic ethnonym, later the name of the city of *Kazan* appeared.

Thus, toponyms perform both an aesthetic and artistic function, their meaning being of great importance in any literary work. Unlike ordinal toponyms, poetic toponyms create an image of real life as well as help to describe and characterize people's lifestyle. Consequently, a toponym names a geographic object and adds certain stylistic features in accordance with its pronunciation, origin and etymology.

No doubt, Edigey was a leader of the Kipchak state of the Golden Horde. The epic poem *Edigey* was created as a legend of those times and it is important to study it in a philological aspect. Many proper nouns are used to describe events, connected with the national history, which makes their integrated study interesting and timely in the case of a comprehensive analysis of linguistic and poetic characteristics of poetic toponyms. The toponyms in the *Edigey*, such as Kazan, Volga, and Uralsk, are the heritage of the nation that has preserved its rich vocabulary for the Tatar people to provide valuable information on the nature of the region, the language, the people's lifestyle, and their history and ethnogeny.

The toponyms of literary works, as a historical heritage, play an important role in the spiritual life of the Tatar people, and their literary and cultural life.

References

1. *Podol'skaya N.V.* Slovar' ruskoy onomasticheskoy terminologii. 2-e izd. M.: Nauka, 1988. 365 s. (in Russian)
2. *Sattarov G.F.* G.Ibrahimov äsärlärendä isem-atamalar // Kazan utlary, 1993. № 6. B. 180-184. (in Tatar)
3. *Nemirovskaya A.F.* Onomasticheskoe prostranstvo v khudozhestvennom tekste: Na materiale romana O.T.Gonchara "Tvoya zvezda": Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kiev, 1989. 20 s.
4. *Kalinkin V.M.* Poetika sobstvennykh imen v proizvedeniyakh romanticheskogo napravleniya: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Donetsk, 1987 16 s. (in Russian)
5. *Bardakova V.V.* Spetsifika literaturnoy onomastiki detskoy khudozhestvennoy prozy: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Volgograd, 2000. 22 s.
6. *Bondarenko T.A.* Antroponimiya romana F.M.Dostoevskogo "Brat'ya Karamazovy": sistema, struktura, funktsii: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Tyumen', 2006. 23 s.
7. *Kurs K.Yu.* Imena sobstvennye v poezii M.V.Isakovskogo: strukturno-semanticheskiy i funktsional'nyy analiz: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Smolensk, 2013. 26 s. (in Russian)
8. *Sattarov G.F.* Etapy razvitiya i ocherednye zadachi tatarskoy onomastiki. Kazan': Izd-vo Kazan. un-ta, 1970. 88 s. (in Russian)
9. *Garrapova R.Kh.* Poeticheskaya onomastika prozy Mukhammata Magdeeva: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2000. 24 s.
10. *Biktimerova A.R.* Lingvisticheskaya i onomasticheskaya poetika tatarskikh narodnykh pesen: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2002. 23 s.
11. *Arslanova S.S.* Leksiko-semanticheskie, stilisticheskie osobennosti i poeticheskaya onomastika libretto Musy Dzhalilya "Altynchech" i "Ildar": Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2004. 24 s.
12. *Garipova-Khasanshina V.M.* Poeticheskaya onomastika prozy Gumera Bashirova: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2004. 24 s.
13. *Zinnatullina G.Kh.* Poeticheskaya onomastika prozy Amirkhana Eniki: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2005. 25 s.
14. *Nurullina F.F.* Poeticheskaya onomastika dramaturgii Tufana Minnullina: Avtoref. diss. … kand. filol. nauk. Kazan', 2011. 23 s. (in Russian)
15. *Nadirov I.* "Idegäy" dastany // Idegäy. Tatar khalyk dastany / töz.-red. G.Gyyl'manov, Kh.Äyupov. Kazan: Tat. kit. näshr., 1988. B. 5-10. (in Tatar)
16. *Bakirov M.* "Idegäy" dastanyna yaŋa karash // Kazan utlary, 2008. № 8. B. 138-150. (in Tatar)

17. Idegäy. Tatar khalyk dastany / töz.-red. G.Gyyl'manov, Kh.Äyupov. Kazan: Tat. kit. näshr., 1988. 254 b. (in Tatar)
18. *Sattarov G.F.* Tatar toponimiyase. Kazan: Kazan un-ty näshr., 1998. 438 b. (in Tatar)
19. *Garipova F.G.* Isemnärdä – il tarikhy. Kazan: Tatar. kit. näshr., 1994. 264 b. (in Tatar)
20. *Isänbät N.* Tatar teleneŋ frazeologik süzlege. Ike tomda. I tom. Kazan: Tat. kit. näshr., 1989. 495 b. (in Tatar)
21. *Maloletko A.M.* Paleotoponimika. Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 1992. 262 s. (in Russian)
22. *Sattarov G.F.* Tatar antroponimikasy. Kazan: Kazan un-ty näshr., 1990. 278 b. (in Tatar)
23. *Äflätunov Ä.* BASSRnyŋ könbatysh, kön'yak-könbatysh öleshendä yashäüche tatarlar söyläsheneŋ tel üzenchälekläre: Dis. … filol. fän. kand. Kazan, 1960. 186 b. (in Tatar)
24. *Sattarov G.F.* Mäktäptä tugan yak onomastikasy. Kazan: Tat. kit. näshr., 1984. 208 b. (in Tatar)
25. *Zäkiev M.Z.* Tatar khalky teleneŋ barlykka kilüe. Kazan: Tat. kit. näshr., 1977. 208 b. (in Tatar)
26. *Khadieva G.K.* Geograficheskie terminy v istoricheskoy oykonimii Respubliki Tatarstan O (po materialam pistsovykh knig XVI–XVII vekov) // Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva. Sbornik statey. Vyp. 6. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii "Srednevekovye tyurko-tatarskie gosudarstva i ikh sosedi v sisteme mezhdunarodnykh otnosheniy (XV–XVIII vv.)" (g. Kazan', 14–15 marta 2014 g.). Kazan': Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2014. S. 199-202. (in Russian)
27. *Khadieva G.K.* Oykonimy perioda Kazanskogo khanstva. Kazan', 2004. 196 s. (in Russian)
28. *Rychkov P.I.* Opyt kazanskoy istorii drevnikh i srednikh vremen. Spb., 1767. 262 s. (in Russian)
29. *Yusupov G.V.* Bulgaro-tatarskaya epigrafika i toponimika kak istochnik issledovaniya etnogeneza kazanskikh tatar // Voprosy etnogeneza tyurko-yazychnykh narodov Srednego Povolzh'ya. Kazan', 1971. S. 220-232. (in Russian)
30. *Kamalov A.A.* Bashkortstan toponimiyasen öyränüneŋ kayber mäs'äläläre // Onomastika Povolzh'ya. Ufa, 1973. S. 206-207. (in Tatar)
31. *Khalikov A.Kh.* O vremeni, meste vozniknoveniya i nazvaniya goroda Kazani // Iz istorii kul'tury i byta tatarskogo naroda i ego predkov. Kazan', 1976. S. 3-19. (in Russian)
32. DTS – Drevnetyurkskiy slovar'. L.: Nauka. 1969. 676 s. (in Russian)
33. *Sattarov G.F.* Proiskhozhdenie nazvaniya Kazan' // Onomastika Povolzh'ya. Gor'kiy, 1971. S. 155-165. (in Russian)
34. *Zäkiev M.Z.* Törki-tatar etnogenezy. M: Insan, 1998. 624 b. (in Tatar)

«ИДЕГӘЙ» ДАСТАНЫНЫҢ ПОЭТИК ТОПОНИМИЯСЕ

Гөлфия Камил кызы Һадиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
gul-khadieva@yandex.ru.

Ибраһим Акыш,
Истанбул университеты,
Төркия, 34452, Истанбул ш., Баязит Фатыйх,
Бесим Өмәр Паша ур., 11 нче йорт,
akisibrahim33@gmail.com.

Татар тел белемендә XX йөзнең икенче яртысыннан башлап, лингвистиканың бер тармагы булган ономастика фәне, төрле телләр материалына нигезләнеп, гыйльми тикшеренүләр нәтиҗәсендә елдан-ел киңәя, тирәнәя бара. Шуның белән бергә ономастиканың табигый һәм кеше тарафыннан булдырылган географик берәмлек атамаларын өйрәнә торган тармагы – топонимика фәне киң үсеш ала. Дастаннарда тарих белән бәйле вакыйгалар сурәтләнгәндә, ялгызлык исемнәренә еш мөрәҗәгать ителә. Мәкаләдә татар халкының тарихи героик-эпик шигъри дастаны «Идегәй»нең поэтик топонимиясе тикшерелеп, аның әдәби-эстетик вазифасы һәм семантикасы ачыклана. Иҗтимагый-тарихи һәм әдәби-мәдәни кыйммәткә ия булган әсәрдә киң кулланылган Идел, Җаек, Казан атамаларының кыскача тарихы бирелә.

Төп төшенчәләр: татар теле, поэтик ономастика, поэтик топонимия, этимология, «Идегәй» дастаны, Идел, Җаек, Казан.

Тормыш-чынбарлыктан килеп кергән тарихи шәхес исемнәре, географик объект атамалары һәм автор тарафыннан уйлап табылган онимнарның әсәр ономастиконында тоткан урыны һәм үзара мөнәсәбәте проблемасы – махсус тикшерүне таләп итә торган өлкә.

Әдәби әсәр текстында кулланылган ялгызлык исемнәренә карата «поэтик ономастика» термины кабул ителгән. Рус ономасты Н.В.Подольская поэтик ономастиканы «матур әдәбият әсәрләрендә барлык төр ялгызлык исемнәрне, аларның барлыкка килү принципларын, стилистик һәм идеологик функцияләрен өйрәнүне, авторның дөньяга карашын чагылдыра торган ономастик термин» [1: 96], дип атый. Күренекле татар ономасты Г.Ф.Саттаров карашынча, поэтик ономастика – «матур әдәбият әсәрләренә һәм әдәби каһарманнарга исем бирү сәнгате» [2: 180].

Ялгызлык исемнәренең әдәби әсәр тукымасында тоткан урыны, аларның стилистик вазифасы тел галимнәренең игътибарын күптәннән җәлеп итте. Рус тел белемендә поэтик ономастиканың актуаль мәсьәләләре М.И.Агимбаева, М.С.Альтман, Л.И.Андреева, Н.А.Борцова, В.В.Виноградов, В.М.Голомидова, В.В.Громова, М.В.Карпенко, Н.А.Кожевникова, Н.В.Подольская, А.В.Суперанская, В.И.Супрун һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә чагылыш тапкан.

Рус язучылары иҗатындагы поэтонимнар төрле темага язылган диссертацияләрдә тикшерелә [3-7]. Поэтик ономастиканы монографик планда өйрәнгән В.М.Калинкин хезмәтләре зур әһәмияткә ия [4].

Г.Ф.Саттаров, шигъри ономастиканы, топоним һәм антропонимнарның матур әдәбият әсәрләрендә стилистик куллану мөмкинлекләрен өйрәнү бурычын куеп [8: 85], поэтик ономастика фәненең киләчәктә үсеш перспективаларын күрсәтә [2: 184].

Татар тел белемендә ялгызлык исемнәренең әдәби әсәрләрдә кулланылышы Казан төрки-татар ономастика мәктәбенә нигез салган, татар тел белеме тарихында беренчеләрдән булып, торак пункт атамаларын, кеше исемнәрен туплап, җыйнап, фәнни яктан тикшергән Казан университеты галиме Г.Ф.Саттаров хезмәтләрендә өйрәнелә башлый [2]. Аның «Г.Ибраһимов әсәрләрендә исем-атамалар» хезмәте ономастик категорияләрнең киң планда өйрәнелүе, язучы әсәрләре исемнәренә тел белеме күзлегеннән бәя бирелүе белән әһәмиятле. XX йөз классик язучылар әсәрләрендәге поэтик ономастика галимнең шәкертләре тарафыннан системалы тикшерелә. Хәзерге татар тел белемендә поэтик ономастика шактый нык өйрәнелгән [9-14].

Поэтик ономастиканың бер тармагы булган поэтик топонимика – әдәби әсәрләрдәге географик атамаларның матур әдәбиятта тоткан урынын, функцияләрен, барлыкка килү принципларын өйрәнә торган тармак. Топонимның эчке мәгънәсен актуальләштерү әдәби әсәрнең образлар системасын булдыруга һәм жанр хасиятләрен төгәлләштерүгә ярдәм итә. Дастан, эпос, тарихи җырларда кулланылган топонимик атамалар тагын да үзенчәлеклерәк. Алар халыкның географиясе, шуңа бәйле яшәү рәвеше, көнкүреше турында сөйли. Дастаннарда тарихи вакыйгалар сурәтләнгәндә, ялгызлык исемнәренә еш мөрәҗәгать ителә.

Халык авыз иҗаты мәдәниятнең төп компонентларыннан санала. Аларда халыкның милли тарихы, сәясәте, эстетик һәм дини-әхлакый карашлары чагылыш таба. Бу мәкаләдә иҗтимагый-тарихи, әдәби-мәдәни яктан зур кыйммәткә ия булган «Идегәй» дастанында кулланылган поэтик топонимиканың урынын һәм атамаларның семантикасын ачыклау максаты куела.

«Идегәй» дастанын фәнни яктан тикшерүдә беренче омтылышлар В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, А.Н.Самойлович тарафыннан ясала. Дастанны тюрколог, фольклорчы һәм тарихчы галимнәр В.М.Жирмунский, Б.Н.Путилов, Ф.Т.Вәлиев, Х.Х.Ярмөхәммәтов, Ф.И.Урманче, Ф.В.Әхмәтова, М.Х.Бакиров һ.б. өйрәнде һәм аларның фәнни хезмәтләре басылды.

«Идегәй» – феодализм дәверендә төрки ырулар, кабиләләр, халыклар арасында иҗат ителгән дастан. Аның нигезендә төрле төбәкләрдә яшәп килгән күпсанлы тарихи җырлар, риваятьләр, легендалар, экият-хикәятләр ята. Әсәр шуларның гасырлар дәвамында чарланган иҗади синтезы [15: 7]. Бу әдәби-тарихи ядкәр идея эчәлегенең нигезендә халыкның хөрлек, иминлек, бәхетле һәм тату тормыш хакындагы идеаллары ята.

«Идегәй» дастанында XIV йөзнең ахыры XV йөзнең башында Алтын Урда дәүләтенең таркалу чоры һәм Урта Азиядә Аксак Тимер дәүләтенең көчәеп китүе дәверендәге вакыйгалар тасвир ителә [16: 138]. Вакыйгалар

Идел буеннан алып Урта Азия һәм Төньяк Кавказга кадәр сузылган гаять зур географик киңлекләрдә бара. Бу вакыйгаларның үзәгендә өч тарихи шәхес тора: Алтын Урда ханы Туктамыш, Идегәй һәм Урта Азиядән төрки дәүләт хөкемдары әмир Аксак Тимер.

Фольклор һәм әдәбият белемендә дастанның төп каһарманы Идегәй шәхесен һәм образын бәяләүдә фикер төрлелеге яшәп килә. Галимнәрнең бер өлеше Алтын Урда дәүләтенең таркалуын Идегәй шәхесе белән бәйләп караса, икенчеләре исә Идегәй, бөтен властьне үз кулына алып, Алтын Урданы таркалудан янә ун ел саклый дигән караштa тора. Туктамышның уңай якларына һәм казанышларына күз йомып, яисә ике шәхесне капма-каршы куеп, Идегәйне генә уңай яктан караган өченче төрле караш та бар. Аерым галимнәр әлеге берьяклы бәяләр белән килешмиләр. Мәсәлән фольклорчы һәм тюрколог галим М.Бакиров, тарихи фактларга нигезләнеп, болай дип яза: «Бу шәхесләр Алтын Урданың бердәмлеген һәм куәтен торгызуга һәм үстерүгә икесе дә күп көч салалар һәм ниһаять, аларның үлемнәре дә әсәрдә генә түгел, тормышта да якынча бер үк төрле. Орыш-сугышларда Аксак Тимердән җиңелүе һәм социаль заказ катнашуы аркасында Туктамыш дастанда түбәнсетелебрәк тасвирланса да, асылда ул да, Идегәй кебек үк, героик-трагик шәхес. Ике хөкемдарның тормыш юлы һәм үлеме шактый охшаш булуга һич тә гаҗәпләнергә кирәкми. Урта гасырларда, бигрәк тә тынгысыз һәм гаугалы чорларда, властька дәгъва итүче төрле нәсел яки кланнар арасында гына түгел, ә бер үк ата балаларының яки кан-кардәшләрнең дә бер-берсен үтерә-үтерә хакимият башына үрмәләве, яисә шул ук юл белән көрәш мәйданыннан китүе киң таралган гадәти күренеш булган. Бу исә, үз чиратында, күп кан коелуга һәм зур корбаннарга китергән, ил һәм халык өстенә иксез-чиксез кайгы-хәсрәт һәм бәла-каза булып төшкән. «Идегәй» эпос-дастанында да без нәкъ шул хәлне күрәбез. Алтын Урданың таркалуына да асылда (әлбәттә, илдә башланган икътисади һәм демографик кризисны да кертеп) морза-бәкләрнең нәкъ менә дәүләт тәхетенә утыру яки, киресенчә, аерылып-бүленеп чыгу өчен бертуктаусыз тарткалашуы һәм, күп меңнәрчә халыкны үлем-сугыш яланына кертеп, үзара кырышу-кан коешуга мәҗбүр итүе сәбәп булган да инде. Чөнки бу дәүләтне тотып торучы бердәмлекнең һәм ил куәтенең юкка чыгуына китергән» [16: 148-149].

Әсәрдән күренгәнчә, Идегәй, Чыңгыз токымыннан чыккан Туктамышны тәхеттән куып, ил белән идарә итә башлагач, аксөяк биләрнең халыкны талавына чик куя, илне аякка бастыру өчен күп игелекле эшләр башкара. Шуңа күрә халык аны үзенең каһарманы итеп саный, гаделлеге, зирәклеге, батырлыгы өчен хөрмәт итә, ышаныч белдерә.

Идегәйнең характерына хас төп сыйфатны, аның Идел-йортка, халкына керсез мәхәббәте һәм чиксез тугрылыгы билгели. Идегәй Идел-йортка багышлап түбәндәге сүзләрне әйтә:

Әй Идел-йорт, Идел-йорт!
Идел буе имин йорт!
Атам кияү булган йорт –
Иелеп тәгъзим кылган йорт –
Анам килен булган йорт –
Иелеп сәлам биргән йорт,
Кендегемне кискән йорт,
Керем-коңым юган йорт,
Бия сауган сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт. [17: 132].

Дастанда Идегәй *Идел* елгасы исеме белән аның буена утырган борынгы Болгар һәм Кыпчак дәүләтләрен *Идел-йорт* дип атый. *Идел* татар халкының дастаннарында, җырларында, мәкаль һәм әйтемнәрендә, бәетләрендә яратып, үз итеп, зур елга буларак сурәтләнә. *Идел* күчерелмә мәгънәдәге образга әверелеп, туган җир – Ватан, Идел-ана, туган җир кебек кеше өчен иң изге, кадерле-кыйммәтле төшенчәләрне белдерүгә хезмәт итә.

XVI йөзләрдә татарларның халык буларак оешу процессы *Идел* буйларында башлана. Борынгы чорларда *Идел* ярлары буенда зур сугышлар булган. Тарихи яктан әһәмиятле вакыйгалар, гадәттә зур сулы елга ярлары, су чыганаклары янында хәл ителгән.

Татар тел гыйлемендә *Идел* атамасының этимологиясе берничә төрле шәрехләнә.

Көнчыгыш Европадагы иң зур елганы белдерүче *Идел* атамасы язма чыганакларда беренче тапкыр б.э ның II гасырында астроном һәм географ Клавдий Птолемей хезмәтләрендә телгә алына. Европа сәяхәтчеләре сәяхәтнамәләрендә *Идел* атамасы төрле язылышта теркәлгән: *Эрдил, Ледиль, Һердил.*

Татар галимнәре фикеренчә, *Ра~Ря – Идел* елгасының бик борынгы атамасы. Фин-угыр телләре төркеменә керә торган мордва телендә Идел хәзер дә *Ра* дип йөртелә. Г.Ф.Саттаров *Ра*

~ *Ря* гидронимының асылында фин-угыр телләрендә «елга» мәгънәсен белдерә торган *ар, ари* сүзе ята дип карый [18: 28].

Идел – «зур елга», «елга» дигән мәгънәне белдерә. Вакытлар үтү белән, ул зур, аерым бер суның исеменә әверелгән [19: 95]. Н.Исәнбәт *ил-ат*, *ил-ат арасы, ат-ил* тәгъбирләрен болай дип аңлата: 1) Идел елгасы һәм аңа койган зур-зур елгалар өстендә борынгы һун төрекләре, соңыннан Хәзәр-Болгар, алардан соң Болгар-Кыпчак һәм Казан мәмләкәтләре яшәгән һәм ат менгән ирләр кулында идарә ителгән ил эче димәк; 2) илнең эчке үз тормышы, халык буларак яшәеше, барыш-килеше, ил-көн итеше; 3) туган ил, тугандаш халык; үз җир-суы, үз мәмләкәтенә ия булган, үз кавем-кардәш булып яшәгән төп җирле халык [20: 279]. Бу аңлатмаларны Н.Исәнбәт, тагын да ачыклап, конкрет дәлилләр белән төгәлләштереп, болай дип яза: «Борынгы Идел-Атил (ат-ил) мәмләкәте дигәнебез хәзерге Әстерхан тирәсендә булган Атил (Ат-ил) шәһәре янында диңгезгә койган Атил (Идел) елгасыннан алып хәзерге Татарстан – Мари-АССР (Мари республикасы – төзәтмә авторныкы) арасындагы Илләт (Ил-ат) елгасы тамагынача булган җирләр булып, борынгы болгар-угыз һәм фин-угырлар һәм соңыннан Казан ханлыгы яшәгән ил эче, шулай ук алар белән бәйләнештәге кәрван, су юллары һәм бу араның ат белән йөрелеше күздә тотылып әйтелгән тәгъбир. Киң мәгънәдә бу ил җирләре озак гасырлар буена Дагестаннан һәм Идел тамагыннан алып, Агыйдел, Сакмар, Кара идел (Уфимкә), Нократ (Вятка) югарыларынача, вакыты белән Ука (Ока) тамагына һәм, әлбәттә, Тобол-Төмәннәргәчә җәелгән, III-IV гасырларда һун төрекләре, Атилла (Атиллы – Иделле һәм Ат илле) хан, соңыннан болгар-хәзәр төрекләре, аннан соң болгар-кыпчак төрек-татарлары кулында идарә ителеп, дастаннарда Идел йорт дип тә йөртелгән Болгар-Кыпчак иле арасы дигән мәгънәдә таралган тәгъбир. Азербайҗан телендә дә «Элат» (яки «Елат») сүзе шулай ук кавем-кардәш, тугандаш халык дигән сүз» [20: 279].

Шулай итеп, Н.Исәнбәт *Ат-ил* мәмләкәте, *Атил* шәһәре һәм шул шәһәр янында диңгезгә койган *Атил (Идел)* елгасы атамаларының килеп чыгышын *ат-ил, ил-ат* тәгъбире белән бәйләп карый.

А.М.Малолетко *Итиль~Этил~Адиль* терминының асылында борынгы төрки телдәге *от* «үлән», «яшел үлән», «яшеллек» сүзе ята дигән фикердә тора [21: 36]. Болгар галимнәре төрки халыкларның зур суларны, шул исәптән Днепр, Буг, Дунай елгаларын да *Этил~Итил* дип атап йөртүләрен ачыклаганнар [19: 97]. Узган гасырның 30 елларында хәзәр телен һәм тарихын өйрәнгән А.Р.Зифельдт-Симумяги, элек Дон елгасының *Эстел~Этель* дип йөртелүенә игътибар итә. Ул *Итиль* гидронимы – «су» (самоедча *иту* «су») + «су» (вогульча *эл* «су») яки *елга+елга* мәгънәсенә ия булган гибрид атама булуын раслый. Г.Ф.Саттаров бу карашны дөреслеккә туры килә дип саный һәм аны яклый [18: 32]. Болгар бабаларыбызда Идел елгасы буенда күченеп йөргәндә туган балаларга *Идел* компонентлы исемнәр кушу гадәте булган: *Идел, Иделбай, Иделбәк, Иделле, Иделморат, Иделхан, Иделбикә, Иделсылу* һ.б. [22: 157]. *Идел* компоненты Казан татарларының исемнәрендә *Иделбаев, Иделханов, Иделлиев* кебек фамилияләрендә сакланып калган.

IX–XIII гасырларда Идел һәм Кама елгалары төбәгендә, бар яктан да алга киткән, рус кенәзлекләре, төньяк халыклары, Хәзәр иле, Урта Азия, Кавказ, Византия, Иран, Гарәп хәлифәлеге белән сәяси, сәүдә, мәдәни мөнәсәбәтләр урнаштырып көн күргән Идел-Чулман болгарлары дәүләте яшәгән. Бу дәүләтнең көнчыгыш чикләре *Җаек* елгасы буйлап үткән. *Идел* һәм *Җаек* топонимнары татар халкы дастаннарында, тарихи җырларында һ.б. авыз иҗатында һәрдаим янәшә кулланыла. Мәсәлән:

Идел-Җаек арасы
Йолкы белән тулган йорт,
Казан – Болгар арасы
Кала белән тулган йорт [17: 132].

Төрки-татарлар утрак тормыш алып, шәһәрләрдә яшәгәнгә күрә, *Казан* һәм *Болгар* арасында күп шәһәрләр төзелгән. Халык тарихын, көнкүреш үзенчәлеген һәм акылын гәүдәләндергән мәкаль һәм әйтемнәрдә алар берегеп, сакланып калган: *Җаек – энесе, Идел – агасы, икесе ил агасы. Җаекның җаен бел, Иделнең иңен бел. Идел – йортның ишеге, Җаек – йортның түре.*

Җаек – Россия һәм Казахстан җирләре аша үтеп, Каспий диңгезенә коя. Бу елга татар халкы тарихы белән бәйләнгән. Шактый озак вакытлар *Җаек* һәм *Идел* арасы күчмә нугайлар җире булып исәпләнгән. Ә.Әфләтунов типтәрләр телендә *җай* сүзенең «елга»ны аңлатуын, *Җаек* һәм *Зәй* атамалары нигезендә

җай «елга» термины ятуын күрсәтә [23: 67]. Г.Ф.Саттаров, Ә.Әфләтунов фикерен куәтләп, борынгы төрки кабиләләр телендә «елга», «елгачык» мәгънәсен белдергән *чай ~ сай ~ тай ~ шай ~ зай ~ зәй ~ най ~ йай* сүзләренең җиде төрле вариантын ачыклап, *ч~с~т~ш~з~н~й* тартык авазларының тарихи тәңгәллеген раслый торган факт булуын билгели. Татарстандагы Зәй, Чайшур, Каратай, Бакалтай атамаларының килеп чыгышын да әлеге карашка таянып нигезли. Г.Ф.Саттаров Урта Идел-Урал буе территориясендә, б.э. ның III – XVII гасырлары аралыгында сөйләшләре бер-берсеннән шактый аерылган кардәш төрки кабиләләр яшәгәннәр һәм аларның буыннары казан татарларының тарихи-этник процессында катнашканнар дигән нәтиҗә ясый [24: 72]. Бу тартыкларның тәңгәллекләре татар теле диалектларында әлеге көнгә кадәр сакланып калган. Академик М.З.Зәкиев тә *җай ~ чай ~ зәй ~ зөя* сүзләрен борынгы төрки телдәге «елга» мәгънәсен бирә торган сүзнең диалекталь вариантлары дип карый [25: 88]. Кайбер төрки телләрдә *чай, сай, тай, җай* терминнары хәзер дә «елга» мәгънәсендә кулланыла [26: 199].

«Идегәй» дастанында *Казан суы* һәм *Казан шәһәре* атамалары кабатланып киләләр.

Болгардаен калам бар,
Болгар йортын алырмын,
Болгарда да тынмасам,
Куе урманның төбендә
Куерып аккан Ашыт су,
Кара урманым төбендә
Каралып аккан Казан суы,
Казан суның буенда
Капкасы биек таш Казан
Ул каламны алырмын [17: 132].

Казан шәһәре исеменең килеп чыгышы, ягъни *«Казан»* топонимының этимологиясен ачыклауның тарихи-мәдәни һәм тарихи-лингвистик әһәмияте зур.

Казан – Татарстан Республикасының башкаласы – илебезнең борынгы һәм бай тарихлы шәһәрләренең берсе. *Казан шәһәре* X-XI йөзләрдә – Идел буе Болгарының төньяк төбәгендә сәүдә итү һәм дошман һөҗүменнән саклану пункты, XIII йөздән XV йөзнең 30 еллары ахырына кадәр бәклек үзәге, 1438 елдан Казан ханлыгы мәркәзе була. 1552 елда шәһәр Рус дәүләте тарафыннан яулап алына. 1708-1920 елларда – губерна үзәге, 1920 елдан Татарстан автономияле республика, ә 1990 елдан Татарстан Республикасы башкаласы. Ул XIX йөздән Россиянең зур икътисади-сәяси, сәүдә, мәдәни һәм фәнни үзәгенә әверелә.

Казан шәһәре Казан елгасының Иделгә коя торган тамагына, Европадагы иң зур елга – *Идел* елгасының урта агымында сулъяк ярга урнашкан. Шәһәрне табигый су системасын тәшкил иткән *Казан елгасы, Болак суы һәм Кабан күлләре* өч өлешкә аера.

Казан 425,2 км^2 мәйдан били, җиде административ районга бүленә.

Тарихчы һәм археологлар *Казан Кремле* территориясендә X гасырда чокылган гарәп дирһәме һәм чех монеталары табалар. Аларның яңа тикшеренүләре нәтиҗәсендә, Казан шәһәренә X гасырда нигез салынган дигән караш расланды. Казанның дөнья цивилизациясе үсешенә керткән зур өлешен, Россиянең сәяси, икътисади, фәнни һәм мәдәни үзәге булуын исәпкә алып, 2005 елда Казан шәһәренең 1000 еллыгы рәсми төстә билгеләп үтелде [27: 8].

Казан шәһәренең атамасы әдәби әсәрләрдә, тарихи әсәрләрдә, җырларда, дастан-эпосларда бик еш кулланыла. *Казан* топонимы Кавказда, Болгариядә, Украинада, Башкортстанда, Көнбатыш Себердә, Иранда, Төркиядә бар.

Казан сүзенең килеп чыгышы һәм мәгънәсе турында күптөрле карашлар яши. Бу сүзнең күпмәгънәлелеге яки аның омоним сүзләр оясын тәшкил итүе шәһәр атамасының килеп чыгышын төрлечә аңлатуга китергән. Халык этимологиясе дә, топо-легендалар да, галимнәр фикерләре дә шушы сүзнең теге яки бу мәгънәсенә нигезләнә. Шуларның берничәсенә тукталып үтик.

Борынгы топонимик легендада Болгар ханы Габдулла улы Алтынбәкнең хезмәтчесе, су алганда, алтын казанын елгага төшереп җибәрүе, шуннан бу елгага Казан исеме бирелүе һәм әлеге елга янына салынган шәһәрнең дә Казан дип йөртелә башлавы бәян ителә.

В.В.Радлов, М.Г.Худяков, А.А.Сергеев кебек тикшерүчеләр *Казан* атамасы шәһәр салынган урынның казан шикелле тирән чокырлы булуына нигеләнгән дигән караште торалар.

1767 елда П.И.Рычков Казан елгасының исемен аның төбенең казан сыман чокырлы булуы белән бәйләп аңлата [28: 102]. Бу караш XIX йөздә М.Н.Пенигин, профессор М.С.Шпилевский, XX йөздә Е.Г.Бушканецлар тарафыннан хуплана. П.И.Рычковның «Иске

Казанга Алтын Урданың Чыгтай улусында ханлык иткән Казан-Солтан хан яки Казан исемле башка бер татар принцы нигез салган булуы да ихтимал» [28: 103] дигән фаразын XIX йөзнең күп кенә галимнәре яклап чыга.

Тарихчы Һ.В.Йосыпов карашынча, «*Казан* топонимы *казан* этнонимыннан килеп чыккан. Элек татарларда «Казантау җыены» булган, чөнки җыен ыруг-кабилә атамасын йөрткән. *Казан* атамасы Кубаньда, Украинаның көньягында, Каспий диңгезенең төньяк-көнбатыш яры буйларында күп таралган. Төркиянең төньяк-көнчыгыш территориясендә *Казан* исемле шәһәр бар һәм боларның килеп чыгышы төрекмәннәрнең *казан-салор* кабиләсе исеме белән бәйле. Кара диңгез һәм Азов буе далаларына казан кабиләсенең Төрекмәнстаннан килүе, аннан болгар кабиләләре белән бергә, Урта Идел буена күтәрелеп, соңыннан Казан кенәзлеге халкының нигезен тәшкил иткән» дигән караштa тора [29: 229-230].

Башкорт топонимисты А.А.Камалов җирле географик номенклатура терминнарының семантикасын исәпкә алуны мөһим дип саный. Шушы яссылыкта *каран* «елганың катмый торган, тирән урыны» һәм *казан* «казанлык, чокыр» топонимнары арасындагы семантик бәйләнешне танып, беренче топонимның болгар чыгышлы, икенчесенең кыпчак чыгышлы булуын искәртә [30: 206-207].

Тарихчы А.Х.Халиков *qas, qasiq* сүзләренең борынгы төрки телдә «кабык», «агач кайрысы», «тышча» мәгънәсендә кулланылуларыннан чыгып, *кас* сүзе татар телендә нечкә әйтелеш алып, *кәс* мәгънәсенә ия булган һәм болгар чорында *каз* сүзе кабыкны гына аңлатмыйча, «чик», «кырый» мәгънәләрен дә белдергән, ди. *Каз* сүзенең тагын да борынгырак формасы *каш* рәвешле булган булса кирәк, чөнки борынгы төрки телдә *каш* «кырый, яр, чик» мәгънәсендә килә. Галим, шушы аңлатмаларга таянып, *Казан* исеме борынгы болгарлар тарафыннан бирелгән һәм ул *чик* «граница» дигән мәгънә аңлаткан, ә *Казан* сүзе ике өлештән торып, *-ан* борынгы төрки телдә «урын», «өлкә», «территория» төшенчәсен белдерә торган кушымча булган дигән нәтиҗәгә килә [31: 14].

Татар ономасты Г.Ф.Саттаров исә, югарыда китерелгән фаразларны кире кагып, Казан атамасының мәгънәсен түбәндәгечә аңлата: *каз* – сүзнең тамыры һәм *-ан* үткән заман сыйфат фигыль формасы. Бу сүзнең беренче формасы *казган* рәвешле булган. *Kaz* сүзенең борынгы төрки телдә «рыть, копать, выкапывать» [32: 439] мәгънәсендә кулланылуы мәгълүм һәм *Казан* елгасының исеме, «җирне казыган елга», «җирне казып-уеп агучы елга» мәгънәсен белдергән хәлдә, иң элек *Казыган елга* > *Казган елга* > *Казан елга* рәвешле әйтелеп йөреп, тора-бара елга гидрографик номенклатур терминының төшеп калуы нәтиҗәсендә *Казан* әйтелешен алган. Шушы лексик-семантик ысул белән төрки халыклар элек һәм хәзер дә яши торган территорияләрдә *Казан* дигән елгаларның исемнәре барлыкка килгән. Урта Иделгә коючы *Казан елгасы* исеменә нисбәтле рәвештә болгар бабаларыбыз тарафыннан аның буена салынган кала да *Казан каласы* > *Казан* дип аталган дигән нәтиҗәгә килә [24: 53]. Галим элегрәк язылган «Происхождение названия Казань» хезмәтендә Казан борынгы төрки *каз кабиләсе* исеменә нисбәтле рәвештә барлыкка килгән һәм «каз кабиләсе елгасы», «буйларында каз кабиләсе яши торган елга» төшенчәсен белдерә дип язган иде [33]. Бу караш кайбер галимнәр тарафыннан кире кагылды, ә кайберләре аны хуплады.

М.З.Зәкиев XX гасырның 70 елларында әйтелгән Һ.В.Йосыпов фикеренә кушыла һәм *Казан* атамасын этноним белән бәйләп карый [34: 251-252]. Казан атамасының киң регионнарда таралуына игътибар итеп, казан этимологиясен *кусан ~ кушан: ку* «аксыл сары» *сөн (сан ~ зан ~ шан)*, ягъни *кусан ~ касан ~ казан* этнонимы «аксыл сары сөннәр» дигән мәгънәне аңлата дип ассызыклый.

Безнең карашыбызча, шәһәр атамасы *Казан елгасы* белән бәйле булып, *Казан шәһәре* исеме икенчел, ә *Казан елгасы* – беренчел һәм бу атаманың төрки хәзәр кабиләсе этнонимы белән бәйләнеше бар.

Шулай итеп, топонимик берәмлекләр әсәр тукымасында билгеле бер әдәби-эстетик функция башкаралар һәм текстта аларның топонимик мәгънәләре әһәмиятле роль уйный. Поэтик топонимнар, гадәти топонимнардан аермалы буларак, реаль тормыш картиналарын сурәтләү һәм характерлау функцияләрен үтиләр, ягъни алар ниндидер географик объектны атау белән генә чикләнмичә, яңгырашы һәм этимологиясенә бәйле рәвештә өстәмә стилистик мәгънә белдерә башлыйлар.

Алтын Урданың Идегәй йогынтысында булган кыпчак телле олысларында җирле риваять-легендалар нигезендә иҗат ителгән «Идегәй» дастанын филологик планда өйрәнү

бик мөһим. Анда иҗтимагый-милли тарих белән бәйле вакыйгаларны сурәтләгәндә, ялгызлык атамаларына еш мөрәҗәгать ителә һәм бу поэтик топонимнарны, лингвистик, поэтик аспектта якын килеп, комплекслы өйрәнү актуаль һәм кызыклы мәсьәләләрнең берсе булып тора. Дастандагы Казан, Идел, Җаек һ.б. поэтик топонимнары татар халкының күп еллар буена тупланган бай сүзлек хәзинәсенең бер өлеше булып, алар төбәкнең табигате, халыкның теле, тормыш көнкүреше, тарихы, этногенезы турында кыйммәтле мәгълүматлар бирә.

Әдәби әсәрләрдә, тарихи ядкәрләрдә кулланылган поэтик топонимика татар халкының рухи, әдәби-мәдәни тормышында хәзер дә зур роль уйный.

Әдәбият

1. *Подольская Н.В.* Словарь руской ономастической терминологии. 2-е изд. М.: Наука, 1988. 365 с.
2. *Саттаров Г.Ф.* Г.Ибраһимов әсәрләрендә исем-атамалар // Казан утлары, 1993. № 6. Б. 180-184.
3. *Немировская А.Ф.* Ономастическое пространство в художественном тексте: На материале романа О.Т. Гончара «Твоя звезда»: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Киев, 1989. 20 с.;
4. *Калинкин В.М.* Поэтика собственных имен в произведениях романтического направления: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Донецк, 1987 16 с.;
5. *Бардакова В.В.* Специфика литературной ономастики детской художественной прозы: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Волгоград, 2000. 22 с.;
6. *Бондаренко Т.А.* Антропонимия романа Ф.М.Достоевского «Братья Карамазовы»: система, структура, функции: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Тюмень, 2006. 23 с.;
7. *Курс К.Ю.* Имена собственные в поэзии М.В. Исаковского: структурно-семантический и функциональный анализ: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Смоленск, 2013. 26 с.
8. *Саттаров Г.Ф* Этапы развития и очередные задачи татарской ономастики. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. 88 с.
9. *Гаррапова Р.Х.* Поэтическая ономастика прозы Мухаммата Магдеева: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2000. 24 с.;
10. *Биктимерова А.Р.* Лингвистическая и ономастическая поэтика татарских народных песен: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2002. 23 с.;
11. *Арсланова С.С.* Лексико-семантические, стилистические особенности и поэтическая ономастика либретто Мусы Джалиля «Алтынчэч» и «Илдар»: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2004. 24 с.;
12. *Гарипова-Хасаншина В.М.* Поэтическая ономастика прозы Гумера Баширова: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2004. 24 с.;
13. *Зиннатуллина Г.Х.* Поэтическая ономастика прозы Амирхана Еники: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2005. 25 с.;
14. *Нуруллина Ф.Ф.* Поэтическая ономастика драматургии Туфана Миннуллина: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Казань, 2011. 23 с.
15. *Надиров И.* «Идегәй» дастаны // Идегәй. Татар халык дастаны / төз.-ред. Г.Гыйльманов, Х.Әюпов. Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. Б. 5-10.
16. *Бакиров М.* «Идегәй» дастанына яңа караш // Казан утлары, 2008. № 8. Б. 138-150.
17. Идегәй. Татар халык дастаны / төз.-ред. Г.Гыйльманов, Х.Әюпов. Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. 254 б.
18. *Саттаров Г.Ф.* Татар топонимиясе. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1998. 438 б.
19. *Гарипова Ф.Г.* Исемнәрдә – ил тарихы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. 264 б.
20. *Исәнбәт Н.* Татар теленең фразеологик сүзлеге. Ике томда. I том. Казан: Тат. кит. нәшр., 1989. 495 б.
21. *Малолетко А.М.* Палеотопонимика. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1992. 262 с.
22. *Саттаров Г.Ф.* Татар антропонимикасы. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1990. 278 б.
23. *Әфләтунов Ә.* БАССРның көнбатыш, көньяк-көнбатыш өлешендә яшәүче татарлар сөйләшенең тел үзенчәлекләре: Дис. … филол. фән. канд. Казан, 1960. 186 б.
24. *Саттаров Г.Ф.* Мәктәптә туган як ономастикасы. Казан: Тат. кит. нәшр., 1984. 208 б.
25. *Зәкиев М.З.* Татар халкы теленең барлыкка килүе. Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. 208 б.
26. *Хадиева Г.К.* Географические термины в исторической ойконимии Республики Татарстан О (по материалам писцовых книг XVI–XVII веков) // Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей. Вып. 6. Материалы международной научной конференции «Средневековые тюрко-татарские государства и их соседи в системе международных отношений (XV–XVIII вв.)» (г.Казань, 14–15 марта 2014 г.). Казань: Институт истории им.Ш.Марджани АН РТ, 2014. С. 199-202.
27. *Хадиева Г.К.* Ойконимы периода Казанского ханства. Казань, 2004. 196 с.
28. *Рычков П.И.* Опыт казанской истории древних и средних времен. Спб., 1767. 262 с.
29. *Юсупов Г.В.* Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник исследования этногенеза казанских татар // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971. С. 220-232.

30. *Камалов А.А.* Башкортстан топонимиясен өйрәнүнең кайбер мәсьәләләре // Ономастика Поволжья. Уфа, 1973. С. 206-207.
31. *Халиков А.Х.* О времени, месте возникновения и названия города Казани // Из истории культуры и быта татарского народа и его предков. Казань, 1976. С. 3-19.
32. ДТС – Древнетюркский словарь. Л.: Наука. 1969. 676 с.
33. *Саттаров Г.Ф.* Происхождение названия Казань // Ономастика Поволжья. Горький, 1971. С. 155-165.
34. *Зәкиев М.З.* Төрки-татар этногенезы. М: Инсан, 1998. 624 б.

ПОЭТИЧЕСКАЯ ТОПОНИМИЯ ДАСТАНА «ИДЕГЕЙ»

Гульфия Камиловна Хадиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д.18,
gul-khadieva@yandex.ru.

Ибрагим Акыш,
Стамбульский университет,
Турция, 34452, г. Стамбул, Баязит Фатих, ул. Бесим Умер Паша, д.11,
akisibrahim33@gmail.com.

Во второй половине XX века в татарском языкознании начинается углубленное изучение ономастики за счет введения в научный оборот данных из других языков. Весьма результативными оказались достижения татарской топонимики, изучающей географические наименования. В дастанах при описании исторических событий часто употребляются имена собственные. В данной статье исследуется поэтическая топонимия историко-эпического, стихотворного дастана татарского народа «Идегей», раскрываются художественно-эстетические особенности и семантика топонимических единиц. Дастан «Идегей» признан учеными как произведение, имеющее общественно-историческую и художественно-культурную ценность. В статье излагается краткая история наименований *Идел (Волга), Җаек (Урал), Казань*, употребленных в данном произведении.

Ключевые слова: татарский язык, поэтическая ономастика, поэтическая топонимия, этимология, дастан «Идегей», Идел, Җаек (Урал), Казань.